

ВИДОВЕ ОТГОВОРНОСТ НА ДЪРЖАВНИЯ ГЛАВА

ас. д-р Кръстю Георгиев Георгиев
Бургаски свободен университет

**FORMS OF THE RESPONSIBILITY OF THE HEAD
OF THE STATE**

Phd. Krastyu Georgiev Georgiev
Burgas Free University

Abstract: *Thematic in this article is the argument that provisions in the constitutive instrument establishing different forms of responsibility of the Head of state which makes irrelevant the fact of official capacity as Head of state. Without more, the immunities of Heads of states under customary law could not prevent and release the Head of the state from his responsibility. This thesis will undertake analysis of the elements and structure of the responsibility of the Head of the State, considering the perspective of the development the nature of the responsibility as constitutive instrument and substantive part in any form of government.*

Key words: *Head of state, responsibility, immunities, nature of the responsibility, constitutive instrument, government.*

Изследването на основанията и на процедурата по отстраняване на държавния глава от длъжност разкрива актуалните аспекти на института на отговорността на държавния глава в различните форми на държавно управление. Този анализ обаче посочва съществени разлики при съпоставянето на нейното съдържание и характеристики с общоприетото определение за юридическа отговорност. Г. Бойчев определя юридическата отговорност като система от правоотношения, произтичащи при наличие на състав на правонарушение, със субекти, от една страна, по принцип, държавен орган и от друга, правонарушителят, а нейното главно съдържание представлява определянето и реализирането на съответна мярка на отговорност, с което се постига ограничаване на нарушителя от блага.¹ За по-пълното разбиране на същността на отговорността спомагат и посочените от същия автор характеристики на наказателната юридическа отговорност, която според него обхваща наказателноправната, административноправната и дисциплинарната отговорност:

- отговорността се търси и се понася за самото правонарушение и нейният резултат е наказването на правонарушителя за извършеното от него правонарушение;
- тя се осъществява от компетентните държавни органи служебно;
- има личен характер, доколкото субектите, спрямо които тя се осъществява, са физически лица;
- при осъществяването на наказателната отговорност действа презумпцията за невинност. Лицето, спрямо което е започнала процедура за търсене на

¹ Вж. Бойчев, Г., Юридическа отговорност. София, 1994, стр. 74.

наказателна отговорност, няма задължение да доказва никакви обстоятелства, свързани със съответното нарушение.

Органът, компетентен да търси отговорност, е този, върху когото изцяло тежи задължението да докаже виновността на правонарушителя. Това е едно от основните средства за постигане на изискването наказателната юридическа отговорност да се възлага само тогава, когато се докаже обективната истина относно вината на правонарушителя. Презумпцията за невиновност представлява следователно важно юридическо средство за защита на субективните права на личността.²

Но комплексният характер на отговорността на държавния глава изисква тя да бъде разгледана не само от аспектите на наказателната отговорност, а по-скоро от гледна точка на самата институция. В противен случай обвинението за нарушения на Конституцията, които държавния глава е извършил при изпълнение на служебните си задължения и които имат ясно изразен политически характер, не могат да бъдат приети като основания за носене на отговорност от негова страна.

В научната литература отговорността на държавния глава не се разглежда като самостоятелен правен институт, представляващ част от конституционноправни статус на неговата власт. Така напр., О. Шуваев посочва четири самостоятелни елемента, като не включва неговата отговорност, сред които са:

- редът за избиране на президент,
- неговото положение в структурата на висшите органи на държавна власт,
- функциите и правомощията на президента,
- прекратяването на пълномощията на президента.³

За разлика от него, други автори приемат отговорността като иманентен елемент на всяко едно демократично управление.⁴ Споделям това становище, тъй като според мен отговорността на държавния глава се явява отделна и самостоятелна характеристика на конституционноправни му статус, доколкото съществуват изрични разпоредби, които регламентират основанията и процедурата за повдигане и разглеждане на обвинение срещу него.

Модерното разбиране за отговорността в държавното управление не се ограничава само до нейните юридически характеристики, а я превръща в имплицитна характеристика на представителната демокрация. Нормативният източник на този самостоятелен вид юридическа отговорност се явява самата Конституция и съответстващото конституционно законодателство. Разгледан от този аспект, институтът на отговорността на държавния глава се състои в установяване на системи от реални гаранции, които не допускат концентрация на власт в ръцете на един единствен висш държавен орган чрез регламентиране на санкции за неправомерно поведение.⁵

Други автори разглеждат този вид отговорност от различен аспект. Според В. Савин тя представлява юридическа отговорност, която се изразява в настъпването на

² Вж. **Бойчев, Г.**, Цит. съч., с. 132-136.

³ **Шуваев О.** Институт прекращения полномочий Президента. - Конст. и муниц. право, 2001, кн. № 1, с.10.

⁴ **Дзидзоев, Р.** Правительство России: некоторые вопросы формирования и состава. – Конституционное и муниципальное право, 2012, № 12; **Рунец, Св.** Ответственность главы государства: Россия и зарубежный опыт, 2008, с. 6; **Златопольский, Д.** Институт президента в Восточной Европе: порядок выборов и ответственность. – Вестник Московского университета, 1994, кн. 11, с. 18.

⁵ **Зражевская, Т.** Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих. – Государство и право, 2000, № 3, стр. 26.

неблагоприятни последици при нарушаване на конституционни норми или друг източник на конституционно право, като видът на последиците също се съдържа в конституцията.⁶ Юридическите характеристики на отговорността на държавния глава могат да бъдат открити при разглеждането на нейните основания и санкционни последици. Тя настъпва при конституционно правонарушение или конституционен деликт, които съдържат всички елементи на едно правонарушение – обект, обективна страна, субект и субективна страна.⁷ Принудителната ѝ природа намира израз в санкцията за противоправно деяние, като то се изразява в нарушение на законодателно регламентирания модел на поведение.⁸

За Е. Танчев и М. Белов отговорността на държавния глава може да бъде обособена в две отделни форми – политическа и наказателна. Конституционната или политическата отговорност се носи по принцип от президентите на президентските републики, а по изключение – и от президентите в полупрезидентските и парламентарните републики. За посочените автори политическата (конституционната) отговорност на президента съществува или като общо положение, или при изключителни хипотези (напр. в САЩ, Бразилия, Мексико, Русия, България, ФРГ, Франция, Италия, Австрия и други държави). В повечето страни, особено в парламентарните системи, държавният глава има имунитет по време на изпълнение на своя мандат, т. е. той не може да бъде задържан и срещу него не може да се извършва разследване и да се повдига и поддържа обвинение, освен в случаите на импийчмънт (България, Чехия, Унгария и други) или след прекратяването и изтичането на мандата на държавния глава. За двамата автори САЩ се явяват пример за установен модел на президентско управление, при който наказателната неотговорност на американския президент, систематично гарантирана от 1973 г., се базира на съображения за създаване на свобода за държавния глава да упражнява пълноценно своите пълномощия.⁹

Отсъствието на легална дефиниция на института на отговорността на държавния глава довежда и до терминологично разнообразие в самото наименование на този институт. В научната литература се срещат различни термини: „конституционна“, „конституционноправна“ или „държавноправна“ отговорност.

Привържениците на разбирането за отговорността на държавния глава като особен вид „държавноправна“ отговорност намират основание в системата и структурата на държавните органи. Всеки един държавен орган е субект на отговорност, включително и най-висшите – държавен глава, членове на парламента или правителство, която произтича от неговото място и функции в държавното управление и се явява присъщ елемент от осъществяване на служебните им задължения. Т. Шон ограничава кръга на субектите само до тези длъжностни лица, които приемат най-важните държавнически решения¹⁰, но това становище не може да бъде възприето. Институтът на отговорност има една много важна функция, която е свързана с опазването и защита на същностни функции на самата държавна власт. Ето защо този вид отговорност ще възникне при ненадлежно осъществяване на държавно властнически правомощия от страна на държавния глава, тъй като тя осигурява необходимия баланс в един демо-

⁶ Савин, В. Ответственность государственной власти перед обществом. - Государство и право, 2000, № 12, стр. 68.

⁷ Лучин В. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. Москва, 2002, стр. 289.

⁸ Басиев, М. К вопросу о концепции конституционной-правовой ответственности. – Право и политика, 2006, № 9, стр. 21.

⁹ Танчев, Е., Белов, М. Сравнително конституционно право. София, 2009, стр. 462-463.

¹⁰ Шон, Т. Конституционная ответственность. – Государство и право, 1995, № 7, стр.39.

кратичен режим на държавно управление. В подкрепа на това становище, М. Баглай посочва, че отговорността на държавния глава не допуска злоупотреба с власт от негова страна.¹¹

В подкрепа на тезата за „държавноправната“ отговорност на държавния глава В. Сирих посочва, че в Конституцията на всяка една демократична държава задължително следва да се съдържат норми, които да регламентират условията и процедурата за предсрочно прекратяване на мандата на висшите органи на държавната власт, включително и отнасящи се до отстраняването на държавния глава от длъжност.¹²

Теорията за „държавноправния“ характер на отговорността на държавния глава намира основание и в неговите функции в държавното управление. Той се явява едновременно субект и обект на конституционна отговорност – от една страна държавният глава носи отговорност, която има конституционноправен характер (напр., при отстраняването му от длъжност), а от друга – той може да упражнява контролни правомощия в отношенията си с други висши държавни органи и дори да ги санкционира за извършени нарушения в държавното управление (напр. да разпусне на парламента в парламентарната република или да принуди правителството да подаде оставка в полупрезидентската форма на републиканското управление).

Опитът да се квалифицира отговорността на държавния глава като особен и самостоятелен вид „държавноправна“ отговорност обаче не е твърде прецизен от гледна точка на нейния ясно изразен юридически характер. Същността на този вид отговорност може да бъде открит във факта, че тя възниква при нарушението на конституционни норми и има държавно властническа, принудителна природа и следователно не съдържа само морално порицание. В потвърждение на този извод е и фактът, че основна последица на отговорността на държавния глава се явява мярката на държавна принуда отстраняване от длъжност, която е основана на общественото неодобрение спрямо дадено нарушение и довежда до неблагоприятни последици за нарушителя.

Отговорността на държавния глава, разгледана от гледна точка на нейния санкционен характер, има за последица налагането на конкретни принудителни мерки, отнасящи се до ограничаване на служебните и личните права, като и в двата случая става въпрос за настъпване на неблагоприятни последици за субекта на отговорност. Самата санкция или по-скоро нейната степен на принуда се определя, според Н. Колосова, от социалната ценност на отношенията, които се защитават от нарушените конституционни норми.¹³ По този начин тя достига до извода, че отстраняването от длъжност на президента е санкция с репресивен характер, представляваща разновидност на конституционноправните санкции, сред които са и санкции с правовъзстановителен, превантивен (предупредителен) и преустановителен характер.

И според С. Авакьян отговорността на държавния глава довежда до налагане на санкция при установяване на противоконституционно поведение от страна на длъжностни лица или органи¹⁴ Но той възразява против определянето на отговорността на последния като „конституционна“, тъй като според него някои от санкциите й се

¹¹ Баглай, М. Конституционное право Российской Федерации. Москва, 1997, стр.31.

¹² Сырых В. Конституционная ответственность Президента Российской Федерации и руководителей органов федеральной государственной власти Российской Федерации. – Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих, 2000, стр. 102.

¹³ Колосова, Н. Конституционные санкции – Законодательство и экономика, 2000, № 11, с. 4.

¹⁴ Авакьян, С. Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. Москва, 2001, с. 15.

съдържат не само в основния закон, но и в други норми, които представляват източници на конституционното право.¹⁵

Някои автори използват различен подход в опит да се изследва отговорността на държавния глава, като според тях тя възниква само при налагане на санкция за противоправното му поведение. За В. Лукин отстраняването от длъжност на президента има за последица отпадане или ограничаване на неговия конституционноправен статус.¹⁶

Все пак, когато става въпрос за санкционния характер на института на отговорност на държавния глава, трябва да се подчертае, че тя настъпва при нарушение на конкретни юридически норми. Дори и ако нейният генезис има политически характер, то санкциите се съдържат в конкретни нормативни разпоредби. Именно това обстоятелство е легалната основа на прилагането на принудителни мерки, които представляват съществено съдържание на санкционната част на тези норми.¹⁷ Разгледана от този аспект, отговорността на държавния глава, въпреки че съдържа политически елемент, разкрива характеристиките на юридическа отговорност.

Институтът на отговорността на държавния глава изисква разглеждането на нейния публичноправен характер. Това дава основание на някои автори да приемат, че съществува „публичноправна“ отговорност, като държавните органи, вкл. и държавният глава, са отговорни пред гражданите за начина на управление и на осъществяване на техните властнически правомощия. В този смисъл отговорността на държавния глава се превръща в елемент от самото съдържание на държавната власт и поради това този вид отговорност съчетава морални, политически и юридически характеристики.¹⁸

За И. Умнова, която разграничава „публичноправната“ от „държавноправната“ отговорност, източник на публичноправната отговорност са както норми от областта на конституционното право, но така също и норми от областта на административното, финансовото право, отнасящи се до правомощията на държавните органи. Тези норми регулират отношенията между държавните органи, които възникват между тях в процеса на осъществяване на държавната власт, вкл. и техните отношения със съдебните или контролните органи при извършено нарушение. Друга характеристика на „публичноправната“, за разлика от „държавноправната“ отговорност, се явява възможността за налагане както на юридически, така също и на политически мерки на отговорност. Различие между двата вида отговорност може да бъде открито и при съпоставката на техните субекти – при „публичноправна“ отговорност те носят отговорност не пред друг държавен орган, а пред самия източник на публичната власт – гражданите.¹⁹

Становището на И. Умнова за наличието на публичноправна отговорност не може да бъде прието безрезервно. Всеки вид юридическа отговорност има отраслов характер и произтича от нормите на конкретен правен клон, което позволява тя да бъде индивидуализирана. Ако се приеме, че съществува отговорност, която се регламентира от норми на различни правни клонове, то тогава ще възникне следният юридичес-

¹⁵ Авакьян, С., цит. съч., с. 17.

¹⁶ Лукин, В. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. Москва, 2002, с. 28.

¹⁷ Габричидзе, Б., Чернявский, А. Конституционное право России, Ростов, 2007, с. 203.

¹⁸ Савин, В. Ответственность государственной власти перед обществом. – Государство и право, 2000, № 12, с. 64-72.

¹⁹ Умнова, И. Конституционные основы современного российского федерализма. Москва, 2000, с. 233-234.

ки проблем – отделните норми регламентират различни мерки за принудително въздействие и следователно това не позволява отговорността да бъде квалифицирана като „междуетраслова” отговорност.

Не може да бъде споделено и твърдението за „публичноправния” характер на отговорността на държавния глава от гледна точка на нейния субект – гражданите. Тя има за цел да осигури равнопоставеност и баланс в отношенията между държавния глава и отделните власти, като не му позволява да се превърне в най-висшия държавен орган. Държавният глава носи отговорност пред гражданите само по изключение – когато бъде отстранен чрез референдум от самите избиратели, каквато процедура не е често срещана (в Австрия и в Исландия) и на практика е почти неприложима.

Други автори определят отговорността на държавния глава като „политическа”. За А. Кондрашев²⁰ всяка санкция в областта на конституционното право има политическа съставна част. Отстраняването на президента несъмнено оказва влияние върху избиратели и депутати. Определяща роля следователно имат не толкова правните норми, а по-скоро политическите интереси и цели. Юридическият характер на принудителните мерки отстъпва на втори план и се замества от политическото въздействие, което има за цел да осигури стабилност в системата от държавни органи и едновременно с това да предотврати възникването на конфликти между тях. Тезата за политическия характер на конституционната отговорност на държавния глава се поддържа и от Б. Страшун.²¹

Въпреки че в становищата на двамата автора преобладава разбирането за политическия характер на отговорността на държавния глава, те не отричат нейния юридически характер и съдържание, доколкото тя възниква при определени правоотношения, а по-скоро акцентират върху нейната социална природа. В подкрепа на тази теза те посочват случая, когато избирателите не гласуват за даден кандидат в резултат на загуба на тяхното политическо доверие. Така неуспелият кандидат ще следва да понесе последиците на политическата, а не на юридическата отговорност.

Това становище не може да бъде споделено. Отговорността на държавния глава има за основание извършено нарушение, докато в разгледания пример не е налице противоправно поведение от негова страна и следователно идеята за негова отговорност е твърде абстрактна.

Т. Зражевская²² също отбелязва политическото съдържание на отговорността на държавния глава като посочва, че всеки един държавен орган, вкл. и държавният глава, участва в процеса на осъществяване на държавната власт, която е политическа категория, а и средствата за реализация на властническите правомощия на държавните органи също имат политическа природа. Ето защо и отговорността на държавните органи следва да има политически характер.²³ Това становище, обаче според мен влиза в противоречие с факта, че правомощията на всеки един държавен орган задължително трябва да бъдат регламентирани в изрични норми, което придава юридическият характер на тяхната отговорност.

²⁰ Кондрашев, А. Позитивная ответственность органов государственной власти в конституционном законодательстве Российской Федерации. – Конституционное и муниципальное право, 2006, № 4, с. 22.

²¹ „Конституционная ответственность имеет более или менее выраженную политическую подоплеку” – Страшун, Б. К понятию конституционной ответственности. Москва, 2001, с. 73

²² Зражевская, Т. Ответственность по советскому государственному праву. Воронеж, 1980, с. 26-27.

²³ Зражевская, Т. Цит. съч, с.27.

Като аргумент за политическия характер на отговорността на държавния глава може да послужи институтът на контрасигнатурата. Приподписването на неговите актове довежда до преминаването на политическата отговорност от тяхното действие върху членовете на правителството (напр. чл.89 от Конституцията на Италия изрично предвижда поемането на тази отговорност от министъра, който е приподписал акт на президента).

Но дори и при контрасигнатурата държавният глава не се освобождава напълно от отговорност, доколкото съществува възможност той да бъде отстранен от длъжност за извършени от него нарушения.²⁴

Тезата за „наказателноправната“ отговорност има за основа конституционни разпоредби, които предвиждат отстраняване от длъжност на държавния глава, ако той бъде осъден за извършено престъпление и присъдата влезе в сила (напр. Конституцията на Естония). В този случай осъждането на президента предхожда и довежда до прекратяването на мандата му, а отстраняването му от длъжност се явява и част от наложеното наказание.

Основание за отстраняване от длъжност на президента на Русия също се явява извършване на престъпление – „държавна измяна или друго тежко престъпление“.²⁵ В допълнение, солиден аргумент за наказателноправния характер на неговата отговорност се явява отсъствието на изрична норма, която да предвижда, че той може да бъде отстранен от длъжност и при извършване на конституционен деликт (нарушение на Конституцията).

Все пак, въпреки че на пръв поглед цитираната разпоредба от Конституцията на РФ регламентира само наказателноправната отговорност на президента на РФ, то стриктно ѝ тълкуване довежда до друг извод. Президентът на РФ „*може*“ да бъде отстранен от длъжност, който текст ясно доказва факултативния характер на конституционната разпоредба. Това означава на практика, че горната палата на парламента може и да откаже да наложи подобна санкция. В наказателното право подобна факултативност е невъзможна – наказанието при извършено престъпление трябва да бъде наложено безусловно.

За Н. Зикова отговорността на държавния глава също има наказателноправна природа. Основен аргумент за нейното становище е снемането на наказателната му неприкосновеност при отстраняването му от длъжност.²⁶ Това разбиране обаче не може да бъде прието. Авторът се ограничава само до една от характеристиките на отговорността и не отчита принудителния характер на отстраняването от длъжност, което представлява вид санкция, включваща в своето съдържание елементи на отговорност и на наказание.

Определянето на отговорността на държавния глава като наказателноправна е твърде спорно и от гледна точка на факта, че отстраняването от длъжност на държавния глава не е предвидено като наказание в материалното наказателно право. Ако се приеме, че с предсрочното прекратяване на мандата му за извършено престъпление или нарушение му е наложено наказание, то провеждането на последващ наказателен процес ще се окаже юридически невъзможно. Този въпрос обаче решен по съвсем различен начин в различните конституционни модели, вкл. и в Конституцията на

²⁴ Чл. 68 от Конституцията на Франция.

²⁵ чл. 93 от Конституцията на Руската Федерация.

²⁶ „... снятие неприкосновенности для привлечения к уголовной ответственности“ – Зикова, Н. Отрешение от должности Президента РФ и участие в этой процедуре Конституционного Суда РФ. Конституционное и муниципальное право, 2006, 11, с.31.

Република България. Едва след отстраняването от длъжност на президента се провежда разследване и на отстранения от длъжност може да бъде повдигнато обвинение и той да бъде осъден за извършено престъпление, като му бъде наложено и съответното наказание.

Като аргумент в полза на наказателноправната отговорност на държавния глава може да послужи (макар и твърде условно) снемането на неговия имунитет, който е свързан с наказателната му неприкосновеност. На практика се стига до съществен конфликт – една и съща санкция (принудително отстраняване от длъжност) довежда до различни последици – юридическа (снемане на имунитета) и политическа (прекратяване на мандата на държавния глава). За да разреши този конфликт, Ж. Овсепян разглежда отговорността на държавния глава в контекста на държавната принуда. Конституционната санкция за автора е форма на принудително въздействие върху държавни органи и длъжностни лица във сферата на публичната власт. Към тези субекти на конституционна принуда той причислява и държавния глава. Според цитирания автор принудителните мерки са:

- мерки на конституционноправно предупреждение,
- мерки на конституционноправно преустановяване,
- мерки на конституционноправно възстановяване,
- други специфични мерки и санкции²⁷

За автора отстраняването от длъжност на държавния глава за извършено престъпление не представлява последица от носенето на конституционноправна отговорност.²⁸ За да докаже своето твърдение, той изследва характеристиките на санкциите при конституционноправната отговорност, като ги разграничава от санкцията за извършено престъпление и им придава допълнителни функции, свързани с опазването на принципа на върховенство на Конституцията. По този начин авторът разграничава мерките на държавна принуда (наказание за извършено престъпление) от принудителните мерки на конституционноправна отговорност независимо от наличието на неблагоприятни последици и при двата вида мерки и безспорно ясни им санкционен характер.

Това становище не може да бъде споделено. Ако се приеме разбирането за отстраняването на държавния глава за извършено престъпление като отделна мярка на принуда, която няма за източник конституционни разпоредби, то неизбежно ще бъде открито противоречие с конституционноправния статус на държавния глава. Наистина, съществуват примери, при които основания за отстраняването от длъжност на държавния глава се явяват изрично посочени престъпления (напр. в Русия), а нарушението на Конституцията като основание за носене на отговорност не е изрично регламентирано. Извършването на престъпление от страна на президента обаче винаги се свързва и с нарушение на конституционните му правомощия и най-вече с неговата функция на гарант на Конституцията. Не следва да се забравя и това, че независимо от основанията – извършено престъпление или нарушение на Конституцията, мерките на конституционна принуда са идентични по своето съдържание и последици и следователно е твърде условно в първия случай да се говори за мерки с различен юридически характер.

²⁷ Овсепян, Ж.И. Юридическая ответственность и государственное принуждение. Ростов, 2005, с. 244-246.

²⁸ Овсепян, Ж. Цит. съч., с. 275.

Разгледаните характеристики на отговорността на държавния глава довеждат до извода, че тя не може да бъде определена като наказателноправна, дори и когато основание за нейното настъпване е извършването на конкретно престъпление. Ясно се очертава нейният политически характер от гледна точка на субекта (държавният глава), основанията (преобладава извършването на конституционен деликт) и санкцията (предсрочно прекратяване на пълномощията на държавния глава) на този вид отговорност. Същевременно отговорността на държавния глава разкрива от гледна точка на посочените по-горе елементи всички характеристики и на юридическа отговорност, която настъпва при нарушаване на конкретни норми.

Литература:

1. Близнашки, Г. Принципи на парламентарното управление. София, 2007.
2. Бойчев, Г. Юридическа отговорност. София, 1994.
3. Киров, П. Президентът в българския конституционен модел. София, 2004.
4. Сидерова, Ем. Президентът като неутрална власт. София, 2012.
5. Танчев, Е., Белов, М. Сравнително конституционно право. София, 2009.
6. Авакьян, С. Конституционно-правовая Ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. Москва, 2001.
7. Баглай, М. Конституционное право Российской Федерации. Москва, 1997.
8. Басиев, М. К вопросу о концепции конституционной-правовой ответственности. – Право и политика, 2006.
9. Габричидзе, Б., Чернявский, А. Конституционное право России, Ростов, 2007.
10. Дзидзоев, Р. Правительство России: некоторые вопросы формирования и состава. - Конституционное и муниципальное право, 2012.
11. Златопольский, Д. Институт президента в Восточной Европе: порядок выборов и ответственность. – Вестник Моск. унив., 1994, 11.
12. Сражевская, Т. Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих. – Государство и право, № 3, 2000 г.
13. Колосова, Н. Конституционные санкции – Законодательство и экономика, 2000, 11.
14. Кондрашев, А. Позитивная ответственность органов государственной власти в конституционном законодательстве Российской Федерации. Конституционное и муниципальное право, 2006, 4.
15. Лукин, В. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. Москва, 2002.
16. Лучин В. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. Москва, 2002.
17. Рунец, Св. Ответственность главы государства: Россия и зарубежный опыт, 2008.
18. Савин, В. Ответственность государственной власти перед обществом. – Государство и право, № 12, 2000.
19. Сырых В. Конституционная ответственность Президента Российской Федерации и руководителей органов федеральной государственной власти Российской Федерации. – Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих, 2000.
20. Умнова, И. Конституционные основы современного российского федерализма. Москва, 2000.
21. Шон, Т. Конституционная ответственность. – Государство и право, 1995, 7.
22. Шуваев О. Институт прекращения полномочий Президента. – Конституционное и муниципальное право, 2001, 1.